

Т.А. Грачыха (Віцебск)

**ФАНЕТЫЧНЫЯ І МАРФАЛАГІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
ГАВОРАК ШУМІЛІНСКАГА РАЁНА**

Даследаванне асаблівасцей беларускіх народных гаворак – актуальная праблема беларускай дыялекталогіі. Гаворкі Віцебшчыны патрабуюць далейшага вывучэння і ўдакладнення. Шумілінскі раён – адзін з паўночна-ўсходніх раёнаў Віцебскай вобласці, які мяжуе на ўсходзе з Гарадоцкім і Віцебскім раёнамі, на захадзе – з Полацкім і Ушацкім, на поўдні – з Бешанковіцкім раёнам. Гаворкі Шумілінскага раёна адносяцца да ўсходняй (віцебска-магілёўскай) групы паўночна-ўсходняга дыялекту і знаходзяцца на поўначы дадзенай групы гаворак.

Крыніцай для даследавання фанетычных і марфалагічных асаблівасцей гаворак Шумілінскага раёна паслужыў фактычны дыялектны матэрыял, сабраны на аснове рэгіянальных слоўнікаў [1; 2], а таксама ў палявых ўмовах пры праходжанні студэнцкай дыялекталагічнай практыкі ў вёсках Мішкавічы, Крывое Сяло, Непароты, якія размешчаны на поўдні дадзенага раёна.

На фанетычным узроўні ў даследаваных гаворках Шумілінскага раёна выяўляюцца рысы, уласцівыя беларускай літаратурнай мове. Напрыклад, пашырана дзеканне і цеканне: *цясутка, чапніць, бываець, дзіўчаты, сідзелі, глідзелі, дзень, людзямі, бацькі, абуць, цёплыя, ціпер*; асіміляцыя зычных па мяккасці: *зь дзіцёнкам, зь мякіны, зь мешкавіны, зьнімаць, есьці, разьбіць, жызьнь*; асіміляцыя па звонкасці і глухасці: *цяшка, нялёгка, ляхчэй, сусетка, місарупка, апсмалюць*; падаўжэнне зычных: *пячэнне, чцення, сьвінні, осінню*. У дадзеных гаворках адзначана поўная асіміляцыя ў спалучэнні гукаў [дн]: *халонна (Нікаторых бацькі ў школу ні пускалі, калі было халонна*. Мішкавічы).

Найбольш значнае адрозненне сістэмы зычных мясцовых гаворак ад іншых беларускіх гаворак і літаратурнай мовы – гэта суіснаванне двух розных зычных гукаў [р] і [р’], што характэрна для віцебска-магілёўскай групы гаворак. Цвёрды гук [р] агульнаўжывальны ў маўленні вяскоўцаў, выяўляецца нават у русізмах: *нікаторых, ціперышнія, пірамыіць, піратрэць, п’радък, ціпер, урэмя, цітрадзь, інцірэсны, чырашчур, электрыка, тры, стары, грыбы, буракі, б’р’вікі* і інш. (*Была яшчэ маладухай, дык хадзіла на вечарыны, як ціпер гэта дыскатэкамі называюць*. Крывое Сяло).

Мяккі зычны [р’] ужываецца ў гаворках на поўдні Шумілінскага раёна непаслядоўна, што можа ўказваць на іх пераходнасць да полацкай (заходняй) групы гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту, дзе пашырана цвёрдая фанема /р/: *гурькі, грібоў, на абріўках* і інш. (*Пісалі на нейкіх абріўках старых газет*. Мішкавічы; *Ёсьць у нас лес нідалёка, там многа расцець грібоў*. Мішкавічы).

Сістэму ненаціскага вакалізму вызначаных гаворак Шумілінскага раёна, як і ўсяго паўночна-ўсходняга дыялекту, характарызуе дысімілятыўнае аканне і яканне. Пад уплывам якаснай рэдукцыі адбываецца распадабненне галосных аднолькавага пад’ёму пад націскам і ў першым складзе перад націскам, пры гэтым распадабненне можа назірацца і ў іншых ненаціскных складах. Дысімілятыўнае аканне ўласціва віцебска-магілёўскай групе гаворак. Пры ім у першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, калі пад націскам [а], вымаўляецца не [а], а гук няпоўнага ўтварэння [ъ]: *в’йна, д’ваі, п’жар, к’паць, в’да, кр’саўцы, з’ймацца, п’ставіць, п’сля* і інш. (*А хочыцца п’к’пацца ў гр адах*. Мішкавічы; *Сёліта праз гэтыя п’жары выг’рка намнога большая* . Мішкавічы). Аднак калі пад націскам знаходзяцца іншыя галосныя, у пер-

шым пераднаціскным складзе вымаўляецца [a]: *пасьмóтрым, карóвы, вайны́, хадзі́ў, паспе́ў*. (Да *вайны́ ў школу я хадзі́ў нядоўга* . Мішкавічы). Дысімілятыўнае аканне ў дадзеных вёсках пашырана таксама ў пераднаціскных і паслянаціскных складах, у якіх галосныя [a] і [o] пасля цвёрдых зычных супалі ў гуку [ъ]: *пъмъгáлі, пъблáмвэла* і інш. Рэдукцыя адзначаецца нават тады, калі ў моцнай пазіцыі знаходзіцца не [a], а іншы галосны: *бъсякóм, пъра́дък, чарні́лмі, дзéльлі, вьіръслі, зьдаду́ць, пъмідóры, пънасе́іла, на скъвърадзé , пънадзэ́нуць, мълады́я, бъръвікі́, пъдасінъвікі́* і інш. (*Ёсьць разныя грыбы: сыраешкі, мъсляты, лісічкі, падбярóзъвікі, пъдасінъвікі, бъръвікі*. Мішкавічы; *Глумны ён чълавек : гърбáтъга магíла справіць*. Мішкавічы).

У даследаваных гаворках Шумілінскага раёна пашырана дысімілятыўнае яканне пасля мяккіх зычных. Калі ў слове ў моцнай пазіцыі [a], то ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных вымаўляецца [i]: *дзіўчáты, німа́, цъвіта́мі, усігда́, зімля́, дзіржа́лі* і інш. (*Събіралася яшчэ вечарам уся мъладзёш , палілі касъцёр каля лесу , пелі песьні, дзіўчáты як завядуць , а прыгожа, ажно душой аддыхаеш*. Крывое Сяло). Калі ў моцнай пазіцыі знаходзяцца іншыя галосныя, то ў першым пераднаціскным складзе вымаўляецца [a]: *нядоўга, яшчэ́, вясной́, цъвятóў, усягды́* і інш. (*Яшчэ́ вясной́ у гароччыку пънасе́іла цъвятóў*. Мішкавічы). У дадзеных гаворках выяўляецца дысімілятыўнае яканне віцебскага падтыпу: [i] вымаўляецца ў першым складзе перад націскам і тады, калі ў моцнай пазіцыі знаходзяцца гукі [e], [o], нават [i], [y], у тым ліку і ў іншых ненаціскных складах: *ціпер, ціперъшні́я, к міне́, сідзéлі, глідзéлі, сéліта, нідалéка, папірóсы, піратрэ́ць, у Віці́нску, міхані́чныя, місару́пка* і інш. (*Унучычка міне́ ўсё піра́робіць: й на гародзі́, й у хаці́*. Мішкавічы).

У марфалагічным плане адзначаюцца наступныя асаблівасці вызначаных гаворак: пад уплывам рускай мовы і яе гаворак у формах меснага і давальнага склонаў адзіночнага ліку ў некаторых назоўніках I і II скланення не назіраецца чаргавання заднеязычных [г], [к], [х] са свісцячымі [з'], [ц], [с']: *на руке́, матке́, к сусетке́, у кладоўкі́* (*Нада было ў руке́ дзіржаць вірацяно*. Непароты; *У кладоўкі́ цэлая гірлянда банак*. Мішкавічы). У месным склоне адзіночнага ліку для назоўнікаў I і II скланенняў ужываецца канчатак -і: *у прошлым годзі́, у калхозі́, на караўлоці́, на фермі́, у калхозі́, у гародзі́, у школі́, у класі́* і інш. (*У гэтым адным класі́ мы былі разных узрастоў: ат сямі гадоў дъ адзінаццаці́*. Мішкавічы; *У гародзі́ ўсё пъполіць, пъпыліваіць*. Мішкавічы). У адушаўлёных назоўніках множнага ліку вінавальны склон супаў з назоўным: *пасьвілі́ коні́, каровы́* (*Дзіцёнкі нашы пасьвілі́ й коні́, й каровы́, грабілі́ сена*. Мішкавічы).

Формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў I спражэння абвеснага ладу маюць фіналь -ць. Гэта адна з асноўных марфалагічных асаблівасцей паўночна-ўсходняга дыялекту: *жывець, ідзець, дзелыіць, расцець, прыжджаіць, прыедзіць, складзець, навяд-*

зець, пасеіць, цячэць (У хаці пьпрыбіраіць, пасьцелі пьвътрысаіць, пьпера-сушыць, усё піратрэць, пірамыіць. Мішкавічы; Жнеш, а жарка, пот цячэць, а нікуды не дзеніся. Кривое Сяло). У формах 3 асобы множнага ліку для дзеясловаў II спражэння характэрны канчаткі –уць (-юць): *папросюць, топоць, жаруць, варуць, сушуць, схопоць, апсмалюць* (Грыбы ў нас жаруць, варуць. Мае ўнукі просюць блінчыкі з грыбамі. Мішкавічы). У формах 2-й асобы адзіночнага ліку і 1-й асобы множнага ліку для дзеясловаў I спражэння пад уплывам дысімілятыўнага акання і якання ўжываюцца канчаткі -іш (-ыш), -ім (-ым): *купляіш, трэпіш, чэшыш, здзельім, ляжым, аддыхаім* і інш. (Як лён самнеш, тады трэпіш. Непароты). Для зваротных дзеясловаў характэрны постфіксы -сь, -ся, -сі: *прыбіралісь, пьаткармілісь, хацелась, радзьвэлісі, асвоіўся, жаніўся* і інш. (Дзе гэтыя мухіны так пьаткармілісь? Мішкавічы; Як мы радзьвэлісі, калі атгадованых сьвіней забівалі. Непароты). Сустракаецца ўсечаная форма ёсь (У стацьвінах ёсь такія выраскі, на іх кладзецца лаўка, дзе сядзіць ткаля. Непароты). Адзначаюцца формы дзеясловаў, якія з'яўляюцца акцэнтнымі варыянтамі ў адносінах да літаратурных адпаведнікаў: *забэруць, сабэрымся, убэруць, робілі, паробілі*: (На той сьвет усё роўна грошай не забэрыш. Непароты; Сабэрымся ў большой хаці, малыцы на гармоніку як дадуць, а мы з дзеўкамі ўжо выплясываем. Кривое Сяло). Дзеепрыслоўе закончанага трывання прошлага часу можа ўжывацца ў ролі простага выказніка, што з'яўляецца дыялектнай асаблівасцю паўночна-ўсходніх гаворак (Як ужо ўсё падзелаўшы, пьтом садзімся есьці. Мішкавічы).

У вызначаных гаворках адзначаюцца формы прыметнікаў, неасабовых займеннікаў мужчынскага роду назоўнага склону на -ій (-ый), -ей: *бальшый, малый, другій, такей*, аднак больш пашыранымі з'яўляюцца формы на -і (-ы): *родны, годны, новы, бальшы* і інш. (Кірмаш у нас бальшый быў. Непароты; А праўнучык мой йшчэ малый. Мішкавічы; Ат такей смажаніны ўсе давольныя. Мішкавічы). Як і ў літаратурнай мове, ужываюцца поўныя формы на -ыя ў множным ліку: *худыя, малыя, гэтыя, нашыя* і інш. (Курьцы былі й бальшы я, й малыя. Мішкавічы). Адзначаны формы на -я для прыметнікаў і неасабовых займеннікаў ніякага роду, што можна патлумачыць уплывам дысімілятыўна-недысімілятыўнага акання і якання пераходнага тыпу (У цёплыя ўрэмя хадзілі бьсяком. Мішкавічы; Што ты зьвякаіш пра тоя, чаго ні было. Мішкавічы; Здароўе ўжо ні тоя. Мішкавічы). Гэта асаблівасць збліжае гаворкі поўдня Шумілінскага раёна з полацкай групай гаворак.

Пашыраны займеннікі і прыслоўі, якія не ўласцівы літаратурнай мове: *цяпэрака, ціпэркацька, тутачка, нямашака, ётык* (Хацім цяпэрака шкапок новы купіць. Непароты; Мы зь ім тутачка ўсе абаккі абабралі. Непароты; А ціпэркацька вунь і сэрца баліць, хадакі плоха йдуць. Як гэта дальшы жыць? Мішкавічы).

Зафіксаваны спецыфічныя формы ўтварэння вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў: *лёпій, лучшы, большы ўсяго, дальшы, паглупшы, раньшы* (Каб ніткі лёпій адбеліваліся, робілі лугу. Непароты; Я большы ўсяго люблю мьцімаціку. Мішкавічы).

У гаворках пашырана часціца *ні*: *ні знаў, ні магу, ні люблю, ні ўсігда, ні дзяржы, ні хадзі, ні скоро, ні хочуць* і інш. (*Абуць нам ні ўсігда было чаго*. Мішкавічы; *Ні хадзі туды, там миары бальшущыя*. Мішкавічы; *У тоя ўрэмя нам хворсы ні нада былі*. Крывое Сяло). Замест прыназоўніка да ўжываецца рускамоўны прыназоўнік *к* у спалучэнні *к міне* (*Скора прыедзіць к міне мая вiндэшычка – гэта ўнучычка. Яна к міне на лета прыжджаіць зь дзіцёнкам сваім*. Мішкавічы).

Такім чынам, на аснове фанетычнага і марфалагічнага аналізу гаворак даследаваных вёсак, размешчаных на поўдні Шумілінскага раёна, вызначаны спецыфічныя асаблівасці, характэрныя для віцебска-магілёўскай групы і паўночна-ўсходняга дыялекту: дысімільнае аканне і дысімільнае віцебскае яканне, адрозненне [р] і [р’], фіналь -ць у формах 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу дзеясловаў I спражэння абвеснага ладу, постфіксы -сь, -сі ў зваротных дзеясловах і інш. Таксама выяўлены некаторыя асаблівасці пераходнага тыпу, якія збліжаюць дадзеныя гаворкі з полацкай групай гаворак.

Літаратура

1. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / А.С. Дзядова (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2014. – Ч. 2. – 358 с.